

МРНТИ16.21.55

А.Б.Салқынбай

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

ШАҢКӘРІМ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ КӨРКЕМ СӨЗБЕН КӨРІКТЕЛГЕН ӘЛЕМНІҢ БІРЛІГІ МЕН ТҮТАСТЫҒЫ

Аннотация. «Кеңістік» концепті Шаһкәрім шығармаларында көркемдік мазмұны кең, өрісті, өз ішіне мәндік үлкен жүк арқалаған сипатында көрініс табады. Көркемдік дискурсте кеңістікті қабылдау Шаһкәрімнің авторлық бейнесі арқылы орындалады. Мақала «Әлемнің когнитивтік бейнесі: қазақ тіліндегі ұлттық кодтар» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Тірек сөздер: концепт, дискурс, монолог, метафора, синтагма.

А.Б.Салқынбай

Казахский национальный университет им. аль-Фараби
доктор филологических наук, профессор
Город Алматы, Казахстан

ЕДИНСТВО И ЦЕЛОСТНОСТЬ МИРА В ПОЭЗИИ ШАКАРИМА

Аннотация. Концепт «пространство» в произведениях Шакарима проявляется в широком художественном содержании. В художественном дискурсе восприятие пространства выполняется авторской картиной мира Шакарима. Статья написана в рамках научного проекта «Когнитивный образ мироздания: национальные коды на казахском языке».

Ключевые слова: концепт, дискурс, монолог, метафора, синтагма.

A.B.Salkynbai

Al-Farabi Kazakh National University

Doctor of philological sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

UNITY AND INTEGRITY OF THE WORLD IN SHAKARIM'S POETRY

Annotation. The concept of “space” in Shakarim’s works manifests itself in a broad artistic content. In artistic discourse, the perception of space is carried out by the author’s picture of the world of Shakarim. The article was written within the framework of the scientific project “Cognitive Image of the Universe: National Codes in the Kazakh Language”.

Keywords: concept, discourse, monologue, metaphor, syntagma.

Көркемдік әлем белгілі кеңістікте, уақыт аралығында өмір сүреді. Кеңістік, уақыт

және болмыс категориялары – бірінен бірі ажырағысыз. Автор қаласын, қаламасын, ол шығармадан әлем танудың эстетикалық танымдық моделі ретінде орын алады.

«Кеңістік» концепті Шаһкәрім шығармаларында көркемдік мазмұны кең, өрісті, өз ішіне мәндік үлкен жүк арқалаған сипатында көрініс табады. Кеңістікті қабылдау – қоршаған табиғи ортаның көркем бейнесін, заттар мен құбылыстардың көлемі мен кеңдігін қабылдау, олардың арасалмағын, арақатынасын шамалау. Көркемдік дискурсте кеңістікті қабылдау Шаһкәрімнің авторлық бейнесі арқылы орындалады. Мұны мынадай екі түрлі сипатта тануға болар еді:

- ақынды қоршаған сыртқы орта;
- ақынның ішкі әлемі немесе ішкі өзіндік таным кеңістігі.

Әлбетте, кез келген адам сыртқы кеңістікпен белгілі бір қарымқатынасқа түседі. Қоршаған ортаның әсері болады, адам да қоршаған ортаға ықпал ете алады, әр алуан қарым-қабілетін, түсінікталғамын бекітіп, нақты бағалау жүйесін белгілейді. Ортаның адамға әсері оның мінез-құлқынан, денсаулығынан, психикалық ерекшелігінен де көрінеді[1].

Шаһкәрімнің «Тау басындағы ой» атты өлеңіне талдау жасап көрелік:

Шыққаным – Шыңғыстағы бір биік тау,
Жақсы екен тауға шығып тағдыр сынау,
«Қайырлы түн болсын» деп үнсіз айтып,
Күн кеткен соң, түн келді қараңғылау.
Аспандағы ай, жұлдыз – бәрі айланды,
Жалғызак Темірқазық тапжылмайдыау.

Кеңістік концептінің төркінін танытып тұрған синтагмалар – *Шыңғыстағы бір биік тау, тауға шығып тағдыр сынау, аспандағы ай, жұлдыз, Темірқазық тапжылмайдыау*. Лебиздегі сөз қызметінің бірқатар заңдылықтары синтагматикада анықталып, ерекше мағынада көрінетіні белгілі жайт. Мысалы, сұрыптауды шектеу ережесі (Дж. Кац, Дж. Фодор), лексикалық мағыналардың қосылу ережесі (Ю.Апресян), семантикалық келісім ережесі (В.Г.Гак). Көрсетілген мәтіндегі синтагмалар осы сипатында белгілі семантикалық өрісте нақты бағаланып, кеңістіктік мәнді таңбалайды да, автордың ішкі сезімімен астасып жатады. Мұнда бірнеше кеңістіктің типі бар: *биік тау кеңістігі*, мұнда автор Шыңғыстаудың бір биік шыңына шығады; осы арқылы авторлық Мен өзінің тағдырын сынайды. Яғни автор бейнесінің *ішкі кеңістігі* бой көрсетеді. Тауға шығып, өзінің тағдырын сынау туралы ой авторлық бейненің ішкі мәнін, сырын танытса керек. *Күн кетіп, түннің келуі* авторлық менді терең ойға батырады. Кеңістіктік қатынас енді уақытпен байланысқа түседі. Ақылмен ой ойлау арқылы терең оймен тексеріп, автор байлам жасауға қамданады. Оның үстіне коммуникативтік үзінді бойынша кеңістіктегі (яки Шыңғыстаудағы) болып жатқан әрекет қозғалыспен де байланысты. *Аспандағы ай, жұлдыз – бәрі айланды*. Осылайша сыртқы ортада табиғи түрде болып жататын құбылыс кейіпкердің ішкі жан дүниесіне, сезіміне әсер етеді, терең ойға қалады. Өлеңнің соңына дейін авторлық Меннің жайкүйі, ішкі кеңістігі, сезімі сыртқы орта мен кеңістікті, ондағы табиғи құбылыстарды қабылдаудың нәтижесіне байланысты екшеледі.

Кеңістік концепті оймен, ойлаумен байланысып, *таза ақыл, терең ой* бірліктері өзекті, көкейтесті ұғым ретінде бой көрсетеді:

Көз, құлақ, қол, мұрын, тіл – бәрі алдайды,
Тетігі – таза ақылмен өлішеп сынау.
Терең оймен тексеріп күн батырып,
Сонда тауып байлаған ойым мынау.

Мұндай анықтық, нақтылық табиғи болмыстың шындығы арқылы, деректі зат есімдердің табиғи қасиеттерін бағалау арқылы анықталып, тайға таңба басқандай етіп түсіндіріледі. Оқушыны тап бастырмай, ойының дұрыстығына сендіреді:

Көктен жаңбыр жауады, жерден – бұлақ,

Қаниа ақса да оларда бар таусылмау.

Жылылық пен салқыннан жаратылған,

Ойласам, оның түбі – жердің буыау.

Бағамдасақ, көк, жаңбыр, жер, бұлақ, бу – деректі зат есімдер де, *ағу, таусылмау, жылылық пен салқындық* олардың табиғи қасиеттері.

*Аспандағы ай, жұлдыз – бәрі айланып, жалғыззақ Темірқазық тапжылмайтын*ы авторды осындай ойларға жетелейді. Осылайша, авторлық Меннің ішкі кеңістігі сыртқы ортаға қарап ойланумен көркейіп, кеңейіп, жан дүниесінің тереңдеуіне әкеледі. Шыңғыстаудың табиғатын ғана емес, жалпы дүниенің болмысын терең түсініп, оның ішкі гармониясы мен сұлулығын түйсініп, қозғалыстың заңдылықтарын көрсетеді. Яки, кеңістіктегі болып жататын алуан түрлі әрекет белгілі бір уақыт аралығында өтіп, ішкі қозғалыс заңдарына бағынатынын тереңнен болжап, таза санамен зерделейді.

Өлең жолының *«шыққаным»* етістігімен басталуы авторлық Меннің тек Шыңғыстауға шығуы емес, болмыстағы заңдылықты анықтап, жаратылыстағы ішкі гармонияны, үйлесімділікті сезініп, ішкі жан дүниесінің тереңдеп, биікке шығуын да танытып тұрғандай.

Ішкі монологпен, бірінші жақпен басталған өлең жолдары, ары қарай жіктік жалғауының екінші жағының сыпайы түрімен жалғасып, көрінбейтін оқушымен сырласумен жалғасады. Оқушының (тыңдаушының) ішкі жандүниесін баурап алып, құрғақ ақыл айтумен емес, деректілікті танытумен тамсандырып, сөзіне иландырады. «Надансың» деп кейімейді, білімділігін таныта отырып, танытпай, сөздің соңын ортақ ете қайырады:

Сыртын біліп, сырынан хабарсыз боп,

Надандықпен сезбедік осыны біз.

Осылайша, авторлық Мен мен оқушы, тыңдаушы кейіпкер арасындағы аралық азая береді. Кейіпкердің ішкі әлемі, ішкі кеңістігі сыртқы табиғи ортаны қабылдау арқылы байып, кеңейе түседі.

Шаһкәрімнің идиостилинде әралуан хронотоптық тұтастықтарды тілдік таңбалармен бейнелеуде өзіндік ерекшеліктерді анықтаудың маңызы зор. Хронотоп (көне гректің *χρόνος*, «уақыт» және *τόπος*, «орын» деген сөздерінен алынған) – М.Бахтиннің «Формы времени и хронотопа в романе» деп аталатын зерттеуінде енгізген әдеби термин. Хронотопты Бахтин «существенную взаимосвязь временных и пространственных отношений» деп түсіндіреді. Бұл терминді профессор Б.Майтанов «мекеншак» түсінігімен береді. Пікірге қосылу жөн.

Кеңістік – шындық болмыстың нақты көрінер тұсы, мұнда адам өзінөзі және айналадағы қоршаған ортаны тани бастайды. Кеңістікте берілетін тәжірибе барлық феноменологиялық білімнің негізін қалайды. Ю.М.Лотман бұл жөнінде: «Семиотика пространства имеет исключительно важное, если не доминирующее, значение в создании картины мира той или иной культуры. Природа этого явления связана с самой спецификой пространства. Неизбежным фундаментом освоения жизни культурой является создание образа мира, пространственной модели универсума» [2] – деп жазады.

Шаһкәрім шығармаларында әлем бейнесінің көп қырлылығы кеңістіктік бейне

арқылы жақсы танытылған.

*Барша ғалам тапжылмай тұрып қалса,
Бола ма уақыт деген өлшеу салып?*

Аталған өлең жолдарындағы ой мазмұнын уақыт пен кеңістіктің (әлемнің) арасындағы байланыстың керемет көркем көрінісі дер едік. Мәтінде ғаламның тапжылмай тұрып қалуы мен уақыттың өлшемдік қасиеті автордың қиял әлемінің теңдессіз шарықтауымен екшеліп, өзіндік шығармашылық ойлауды, автор ойының ұшқырлығы негізінде жасалған жаңаша ойлау еркіндігін туғызады. Ойлау еркіндігі қазіргі ғылым ұсынып жүрген білікпен, біліммен шектеліп қалмай, одан әрі самғауды қиялдайды:

*Күннен неге түсіп тұр сонша жарық,
Сегіз минут шерікте жерге барып?
Әниейін құр жарқырап тұрып алмай,
Жылылық нұрмен бірге жүр қозғалып.
Бұ дүние жылуы жоқ нұрсыз болса,
Әлемнен кім жүре алар пайдаланып?*

Авторлық МЕН қойып отырған «НЕГЕ» сұрағына қайтарар өз жауабы бар. Ол жауапқа иланатындар да, иланғысы келмейтіндер де табылады. Өйткені «жаралыс жұмбағының ісі өлшеусіз. Білдім деген – білмедім дегенге есеп». С.М.Ыбырай «Шәкәрім дүниетанымы және қазіргі жаратылыстану концепциялары» [3] атты мақаласында былай деген екен: «XX ғасырдың жаратылыстану ғылымдары табиғаттың бірқатар жаңа қырларының бетін ашып, әзірге бұлдыр болжам күйінде қалған жұмбақтар қалдырып кетті. Адамзаттың ақыл қуаты әлі жете алмаған, болашақ ойға азық болар бұл жұмбақтардың бәрі де әлемнің түбегейлі бірлігін меңзейді. Осылайша жаратылыстың түбегейлі негізінде жатқан универсал байланыстар Жаратушы құдірет барлығын, сол жалғыз ғана шын барлықтың Бірлігін меңзейді». Мұны қазіргі қазақ ғылымында айтылған терең ғылыми пікір деп қабылдап, бәлкі, ғылыми жұмбақтардың болуының өзі адамзатқа ашуға болмайтын, оның таным деңгейіне сыймайтын «ләм-мим» болар деп есептелік.

Шаһкәрім «Кеңістік» сөзін белсенді қолдана бермейді, көбінесе, дүние, әлем атаулары пайдаланылады. Шаһкәрім үшін «әлем» – ең алдымен, ақиқат дүние, жердегі тіршілік:

*Ғылымдылар тексеріп көрді ме екен,
Әлемнің қиын сырлы осындайын.*

Адамның, әлемнің бірлігі мен тұтастығын көркем сөзбен көріктеп, жалпының бірлігі мен кешендігін жеткізуде үлкен білім мен білік, толғам мен таным керектігі рас. Қазақтық дүниетанымда адамның бүгінгі көретін қызық дүниесі «дүние жалған» ұғымы арқылы белгілі. Мұны қазақ халқының философиялық ой толғамының жеткен ұлы биіктерінің бірі десе болады. Адам мен әлемнің байланысы концептер негізінде жүзеге асырылады. Көркем шығармалардағы кеңістік көркемдік ұғымдар арқылы анықталып, жеке тұлғаның ассоциациялық қабылдауы арқылы оның жалпы поэтикалық, ғылыми, әлеуметтік, тарихи тәжірибесі мен таным дүниесінің көрінісі ретінде танылады. Концептер адам санасында тек сөз мағынасы арқылы ғана емес, оның өзінің және халықтық мәдени тарихи тәжірибесі негізінде жасалатыны белгілі. Таным көкжиегі көтеріле артқан сайын, сөз арқылы берілетін ұғым да кеңейіп, мәні тереңдей түседі.

«Дүние», «жалған» сөздерінің мағыналары да осындай таным көкжиегінің кеңуінен пайда болған ұғымды таңбалау мақсатында, әуелгі семаларынан ерекше,

мәні терең, мағынасы ауқымды семеманы иеленген: «Дүние» (мир, свет, вселенная) – араб сөзі; қазақ тілінде әртүрлі мағынаға жіктеле дамыған: а) әлем; ә) байлық (Дүние де өзі мал да өзі, ғылымға көңіл бөлсеңіз); б) өмір (Қапыда өткен дүниеай, ақырында еш болды, ел үшін еткен еңбегім) т.б.

«Жалған» – өтірік, ақиқат емес деген мағынада қолданысқа ие. Ал «Дүние жалған» сөзі қосарлана келіп, жаңа концептік сема иеленеді. Дүние – бар; жалған – жоқ; осы екі ұғымның оппозициялық қарамақайшылығы арқылы жаңадан пайда болған екіншілік мағына қазақ халқының өзіндік қоғамдық тәжірибесі мен танымының диалектикалық бірлігі арқылы пайда болған тағылымдық мәнінен туындайды. «Дүние жалған» тілдік бірлігінің кумулятивтік қызметі бірнеше негізге сүйеніп қалыптасуы ықтимал. Мұнда халықтың сан ғасырлық тәжірибесі, тәжірибелік іс-әрекеттің нәтижесінде жасалған рухани мәдениеті, мәдениеттің негізгі бір элемен-ті саналатын танымның нәтижесі – білім жинақталған. Осыдан келіп, бүтін атау-дың эмоциялық аурасы пайда болып, қазіргі біз қабылдап, танитын жанжақты концептік мәнді таңбалайды.

«Дүние жалған» ұғымы кең ұғымдық өрістерді қамтитын «Кеңістік» концептіне жатады.

«Дүние» сөзіне синоним болатын, әрі кеңістік мәнінде жұмсалатын сөздер бар: *әлем, галам, жер жүзі, дүние жүзі, жиһан, жаһан, жаһаннам, о дүние, бұл дүние, жалған* т.б. Мұндағы «жаһан», «жаһаннам» дегендер «дүние» сөзінің орнына ауыстырылып жұмсалады да, діни-философиялық лексика ретінде «жаһаннам» – «о дүние» деген мәнге ие болады. Абай мен Шаһкәрім өлеңдерінен бұл ұғымның әр алуан тұлғалануын кездестіруге болады және астарлы түрде көрінеді.

Мысалы, Шаһкәрім:

*Болмасқа бұлай қара тер,
Алдыңғы жақты қамдай бер
Жақыныңнан жау жақсы
Ең жақының – қара жер – дейді.*

Шумақтағы «алдыңғы жақты» деп, о дүниені айтып тұр. Шаһкәрім тағы да:

*Жаныңа қызық жалғанда
Неменен қалды арманда
Бұл жалғаннан не серік
Тәңірі алдына барғанда, – дейді.*

Абайда:

*Осы жалған дүниеден
Шешен де өткен не бұлбұл – деп толғанады.*

Немесе:

*Сүйген сенген дәурен жалған болса,
Жалғаны жоқ бір тәңірім, кеңшілік қыл.*

Бұл дүние концепті дәурен сөзімен ауыстырылып, бұл дүние, өмір ұғымдарына метафора болып, дүние сөзі тағы да жанаша мәнде көрініс табады.

«Жалған дүние» концепті Абай өлеңдерінде көңілсіз дүние деп те беріледі:

*Қол жазуды ермек ет жатпа бекер,
Бұл көңілсіз дүниеден көп жыл өтер.*

Жалған дүние, көңілсіз дүниеге мағыналас тағы мына тіркестерді атауға болады: *опасы жоқ дүние, опасыз жалған дүние, алдамшы дүние, қайырсыз дүние*. Бұл атаулар ескі сенім бойынша *тұрлаусыз, тұрғысы жоқ өмір, пәни жалған* деген ұғымды білдірген.

Шаһкәрім ақынның «дүние жалған» туралы түсінігі өзгеше. Оны «Дүние мен өмір» атты өлеңіндегі ой өрімінен аңғарамыз. Дүниені «сұм», «алдамшы» дейтін білімділердің насихатын терең ойдан өткізе келе, адам баласының жасаған күнәсі мен кінәсі үшін, көрген зорлығы мен қайғысы үшін, дүние неге жауапты деген жаңаша салауатты сауал қойып, көрген бейнет, тартқан қайғы үшін не біреу, не өзін жауапты болыппын дейді ақын. «Жақсылық қылсаң – өзін үшін, жамандық қылсаң – өзін үшін» деген байырғы қазақи дүниетанымның бар екенін еске түсіріп, шынында да, біреудің жасаған кемдігіне «дүние» немесе «қу өмір» неге кінәлі болмақ деп бағамдауға негіз қалайды. «Бейнет көрме, біреуге бейнет берме» – деу арқылы авторлық МЕН өз ой тұжырымын тереңдете түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Шәкерім Құдайбердіұлы. Шығармалары. – Алматы, Ел-Шежіре. 2008. – 472 б.
- [2] Логман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек текст семиосфера-история. – М., 1996. – 464 б.
- [3] Ыбырай С.М. Шәкерім дүниетанымы және қазіргі жаратылыстану концепциялары. \ Ш. Құдайбердіұлының рухани мұрасы. Абайтану оқулары. – Алматы, 2007. – 131 б.